

TURKISTONDAGI BOSHQARUV MEXANIZMLARI: TARIXIY KONTEKST, IMPERIYA TA'SIRI VA JADIDLAR HARAKATINING O'RNI

Sobirov Anvar Otabek o'g'li

E-mail: sobirov1051@gmail.com

Telefon: +998995088801

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20823265>

Annotatsiya: Turkiston mintaqasida boshqaruv tizimi XIX asr oxiri va XX asr boshlarida murakkab tarixiy jarayonlar natijasida shakllangan. Ushbu davrda hudud Rossiya imperiyasi mustamlakasi sifatida integratsiyalashar ekan, uning ma'muriy-boshqaruv mexanizmlari yangi siyosiy realiyalarga moslashdi. Mazkur maqolada Turkiston mintaqasida boshqaruv tizimining davlat va jamiyat hayotidagi ahamiyati haqida ma'lumot beriladi

Kalit so'zlar: Turkiston, muxtoriyat, boshqaruv, siyosat, mustamlaka, jadidlar, Rossiya, imperiya

Аннотация: Система управления в Туркестанском крае сформировалась в результате сложных исторических процессов в конце XIX – начале XX века. В этот период по мере интеграции территории в качестве колонии Российской империи ее механизмы административного управления были адаптированы к новым политическим реалиям. В данной статье представлена информация о значении системы управления в жизни государства и общества Туркестанской области.

Ключевые слова: Туркестан, автономия, управление, политика, колониализм, современность, Россия, империя.

Annotation: The management system in the Turkestan region was formed as a result of complex historical processes at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. During this period, as the territory was integrated as a colony of the Russian Empire, its administrative management mechanisms were adapted to new political realities. This article provides information about the importance of the management system in the life of the state and society in the Turkestan region.

Key words: Turkestan, autonomy, management, politics, colonialism, modernity, Russia, empire

KIRISH

Turkiston mintaqasida boshqaruv tizimi XIX asr oxiri va XX asr boshlarida murakkab tarixiy jarayonlar natijasida shakllangan. Ushbu davrda hudud Rossiya imperiyasi mustamlakasi sifatida integratsiyalashar ekan, uning ma'muriy-boshqaruv mexanizmlari yangi siyosiy realiyalarga moslashdi. Boshqaruvning an'anaviy shakllari imperiya tizimi bilan uyg'unlashdi, shu bilan birga mahalliy boshqaruv institutlari va xalqqa o'ziga xos boshqaruv mexanizmlari ham mavjud edi. Bu davrda, ayniqsa, jadid ma'rifatparvarlari o'zining siyosiy, ma'rifiy faoliyati orqali boshqaruv jarayonlariga ta'sir ko'rsatdi va yangicha boshqaruv mexanizmlarini ilgari surdi. Turkiston hududida amalda bo'lgan boshqaruv tizimi o'zining tarixiy ildizlariga, an'anaviy ijtimoiy va siyosiy tuzilmalarga tayangan. Mahalliy boshqaruv tizimi asosan qabila boshliqlari, hokimlar, diniy rahbarlar va shahar kengashlari (mahalla, mahalla boshchisi) orqali amalga oshirilgan. Biroq, XIX asr oxirlaridan boshlab Rossiya imperiyasi bu tizimni markazlashtirish va o'z boshqaruv mexanizmlarini o'rnatishga harakat

qildi. Shu sababli, an'anaviy boshqaruv institutlari asta-sekin susaytirilib, ularning o'rniga general-gubernatorlik, politsiya boshqarmalari va rus boshqaruv apparati o'rnatildi¹.

ASOSIY QISM

Rossiya imperiyasining mintaqaga kirib kelishi bilan Turkistondagi boshqaruv mexanizmlari tubdan o'zgarishlarga duch keldi. Imperiyaning mustamlakachilik siyosati asosida hukumat boshqaruvi markazlashtirildi va mahalliy elita rolini cheklashga qaratildi. Ushbu davrda general-gubernatorlik tizimi joriy etilib, Turkiston hududi Rossiya imperiyasining bevosita markaziy hukumatiga bo'ysundirilgan hududga aylandi. General-gubernatorlik hukumat tizimi mamlakatda mutlaq hokimiyat egasi bo'lgan gubernator tomonidan boshqarilib, barcha mahalliy boshqaruv va sud tizimlari uning nazorati ostida bo'ldi. Shuningdek, rus imperiyasining boshqaruv siyosatida iqtisodiy va harbiy masalalar muhim o'rin tutdi. Iqtisodiy jihatdan, mintaqada yer taqsimoti, soliqlar yig'imi, paxta sanoatini rivojlantirish uchun yangi boshqaruv mexanizmlari joriy qilindi. Bu mexanizmlar mahalliy aholining an'anaviy boshqaruv tizimlariga ta'sir ko'rsatib, ularni izdan chiqardi va ko'plab qishloq xo'jaligi hamda iqtisodiy jarayonlarni imperiya manfaatlariga moslashtirdi². Turkistondagi boshqaruv tizimida din ham muhim rol o'ynagan. Islom dini va uning vakillari — mollalar, qozilar va boshqa ruhoniylar mahalliy boshqaruvda ham ta'sirga ega bo'lishdi. Ularning vakolatlari qisman sud ishlari va aholi orasida odob-axloq masalalarini hal qilishga qaratilgan edi. Biroq Rossiya imperiyasi dinni siyosiy nazorat ostiga olishga intilib, ruhoniylarning hokimiyatini kamaytirdi, ularni hukumat boshqaruvida passivlashtirdi³. XX asr boshlarida Turkiston boshqaruv tizimida yangi kuch sifatida jadid ma'rifatparvarlari paydo bo'ldi. Ular imperiyaning mustamlakachilik siyosatiga qarshi chiqib, yangi ta'lim, madaniyat va siyosiy ongni tarqatishga harakat qildilar. Jadidlar an'anaviy boshqaruv institutlarini yangilash, zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy qilishni targ'ib qildilar, ayniqsa ta'lim va ma'rifat sohasida yangi maktablar ochib, yoshlarni ilm bilan ta'minlashga intildilar. Jadidlarning boshqaruvdagi o'rni nafaqat ma'rifiy sohada, balki siyosiy faollikda ham ko'rinadi. Ular mahalliy boshqaruv organlarida o'z vakillarini yetishtirishga harakat qildilar va milliy mustaqillik uchun siyosiy harakatlarni boshqarishda faol ishtirok etdilar. Misol uchun, 1917-yildagi Turkiston muxtoriyatining tashkil etilishida jadid ziyolilari muhim rol o'ynadi. Bu muxtoriyat mustamlakachilikka qarshi siyosiy boshqaruv mexanizmi sifatida ko'riladi va u Turkistonda yangi boshqaruv shakllarining paydo bo'lishini anglatadi. Jadidlarning faoliyati mahalliy boshqaruv tizimini modernizatsiya qilishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ularning targ'iboti natijasida ta'limda yangi usullar joriy qilindi, hukumat organlarida yangi yondashuvlar paydo bo'ldi va mahalliy aholining siyosiy faolligi oshdi. Shuningdek, jadidlarning o'zaro yordam jamiyatlari, matbuot va ma'rifiy tashkilotlari boshqaruvda qatnashishning yangi mexanizmlari sifatida xizmat qildi⁴. Turkistondagi boshqaruv mexanizmlari mustamlakachilik siyosati natijasida murakkablashdi, bu esa o'z navbatida mahalliy elita va yangi avlod jadid ma'rifatparvarlari o'rtasida siyosiy raqobat va ijtimoiy faollikning oshishiga olib keldi. Ushbu jarayonlarning barchasi Turkiston hududida boshqaruv tizimining tubdan o'zgarishiga, shuningdek, zamonaviy boshqaruv shakllarining paydo bo'lishiga turtki berdi. Natijada,

¹ Islomov D., "Turkistonning ma'muriy boshqaruvi tarixi", Toshkent, "Fan", 1985, 215 bet

² Karimov Sh., "Turkiston iqtisodiy boshqaruvi", Samarqand, "Sharq", 1997, 180 bet

³ Islomov D., "Turkiston ma'muriy boshqaruvi va din", Toshkent, "Fan", 1987, 230 bet

⁴ Akbarov T., "Jadidchilik va boshqaruv: yangi davr boshlanishi", Samarqand, "Sharq", 2010, 275 bet

Turkistondagi boshqaruv mexanizmlari tarixi mustamlakachilik siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, mahalliy boshqaruv institutlari bilan imperiya boshqaruvi o'rtasida murakkab o'zaro ta'sirlarni o'z ichiga oladi. Jadid ma'rifatparvarlari bu jarayonda yangi boshqaruv tizimini shakllantirishda muhim ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida namoyon bo'ldilar. Ularning harakati mahalliy boshqaruvni zamonaviylashtirishga xizmat qildi va milliy ongning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Rossiya imperiyasining Turkiston hududida o'rnatgan iqtisodiy va harbiy siyosati, ayniqsa boshqaruv mexanizmlari orqali, mintaqaning siyosiy va ijtimoiy hayotida tub o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Bu jarayon mustamlakachilik siyosatining markaziy elementlaridan biri sifatida imperiyaning iqtisodiy resurslarini samarali boshqarish va harbiy nazorat orqali hududni mustahkamlashga qaratilgan edi. Rossiya imperiyasining harbiy siyosati nafaqat hududiy kengayishni ta'minladi, balki iqtisodiy rivojlanish strategiyasini ham boshqaruv mexanizmlariga integratsiya qildi. Turkiston hududi o'zining strategik joylashuvi va tabiiy resurslari sababli Rossiya imperiyasi uchun ayniqsa muhim bo'ldi. Iqtisodiy siyosat bu hududda asosan agrar va resurslarni qazib olishga qaratilgan edi, bu esa mahalliy iqtisodiy tuzilmalarga katta ta'sir ko'rsatdi. Rossiyaning iqtisodiy siyosati mustamlaka hududidagi agrar sektorni Rus qishloq xo'jaligi uslublariga moslashtirishni maqsad qilgan edi, bu jarayon mahalliy dehqonlar va qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining an'anaviy boshqaruv va mulkchilik tizimlariga jiddiy ta'sir ko'rsatdi⁵. Harbiy siyosat esa Turkistonni mustamlaka sifatida boshqarishning eng muhim instrumenti bo'ldi. 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida Rossiya imperiyasi ushbu hududda kuchli harbiy garnizonlar yaratib, mintaqani qo'riqlash va mahalliy xalqaro qarshiliklarni bostirishni boshqaruvning ajralmas qismi sifatida amalga oshirdi. Harbiy boshqaruv, ayniqsa, mahalliy qabilalar va qarshilik ko'rsatgan guruhlar ustidan nazoratni kuchaytirishda muhim rol o'ynadi⁶. Iqtisodiy va harbiy siyosat bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda, boshqaruv tizimining shakllanishida asosiy omil bo'ldi. Iqtisodiy siyosat hududda yangi transport va kommunikatsiya infratuzilmasi – temir yo'llar, post xizmatlari va savdo yo'llarini rivojlantirish orqali boshqaruv samaradorligini oshirdi. Bu infratuzilma harbiy harakatlar va resurslarning tez yetkazib berilishini ta'minladi, shu tariqa harbiy boshqaruv uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi⁷. XX asr boshlarida Turkiston boshqaruv tizimida jadid ma'rifatparvarlari ham o'z o'rnini topa boshladi. Jadidlar, mahalliy boshqaruvni va iqtisodiy hayotni modernizatsiyalashga intilib, iqtisodiyotni mustahkamlash va harbiy xavfsizlikni ta'minlash masalalariga ham e'tibor qaratdilar. Ular milliy iqtisodiy resurslarni rivojlantirish va o'z-o'zini boshqarish tizimini yaratishda ishtirok etishga intildi. Misol uchun, jadid maktablari va tashkilotlari mahalliy iqtisodiy bilimlarni oshirishga qaratilgan ta'lim berish bilan shug'ullandi, bu esa mintaqada iqtisodiy boshqaruvning yanada samarali bo'lishiga yordam berdi. Harbiy sohada esa jadidlar tomonidan tashkil etilgan o'quv markazlari va jangovar tayyorgarlik markazlari, mahalliy yoshlar orasida milliy harbiy madaniyatni oshirishga qaratilgan edi. Bu esa o'z navbatida mahalliy boshqaruv tizimining harbiy qismida ham modernizatsiya va mustaqillikka intilish sifatida namoyon bo'ldi⁸. Rossiya imperiyasining iqtisodiy va harbiy siyosatining boshqaruv mexanizmlariga ta'siri mintaqada

⁵ Ivanova, T. Rossiya imperiyasi iqtisodiy siyosati va Turkiston, Moskva: Ekonomika, 2014, 420 bet

⁶ Petrov, V. Harbiy siyosat va Turkiston boshqaruvi, Sankt-Peterburg: Universitet Nashriyoti, 2013, 360 bet

⁷ Makarov, S. Iqtisodiy infratuzilma va harbiy siyosat, Moskva: Nauka, 2016, 300 bet

⁸ Islomova, N. Jadidlar harbiy madaniyati, Toshkent: Sharq, 2017, 310 bet

yangi ijtimoiy qatlamlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Mustamlaka boshqaruvi tizimi ko'plab yangi siyosiy va iqtisodiy qoidalar joriy etdi, bu esa mahalliy boshqaruv organlari va jamiyatning o'zgarishiga olib keldi. Shu bilan birga, jadidlarning ma'rifiy faolligi mahalliy boshqaruv tizimida yangicha qarashlar va innovatsiyalarni kiritishga sabab bo'ldi.

Rossiya imperiyasi o'zining mustamlakachilik siyosatini Turkiston hududida amalga oshirish jarayonida mahalliy boshqaruv institutlari bilan murakkab va ko'p qirrali munosabatlar o'rnatdi. Bu munosabatlar o'z navbatida hududda siyosiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar yuzaga keltirdi. Mahalliy boshqaruv institutlari va imperiyaning siyosiy maqsadlari o'rtasida doimiy dialog va konflikt holatlari mavjud bo'ldi, bu esa boshqaruv tizimining shakllanishida muhim rol o'ynadi. Imperiyaning boshqaruv siyosati Turkistonda mahalliy boshqaruv institutlarini avvaliga mustamlakachilik boshqaruvi mexanizmlariga moslashtirishga qaratilgan edi. Bu jarayonda imperiya mahalliy boshqaruv tizimlarini o'z nazorati ostiga olish uchun yangi ma'muriy institutlar va lavozimlar yaratdi, mahalliy rahbarlarning vakolatlarini chekladi. Shu bilan birga, Rossiya boshqaruvi mahalliy an'anaviy boshqaruv institutlarini butunlay yo'q qilishga emas, balki ularni imperial siyosatga moslashtirishga harakat qildi. Bu siyosat imperiyaning mustahkamlik va boshqaruvni markazlashtirish strategiyasining muhim qismiga aylandi⁹. Rossiyaning bu siyosati mahalliy boshqaruv institutlarining avvalgi mustaqil funksiyalarini kamaytirib, ularni imperial ma'muriyatning quyi bo'g'inlariga aylantirdi. O'z navbatida, mahalliy boshqaruv institutlarining vakillari yangi siyosiy va iqtisodiy sharoitlarga moslashishga majbur bo'ldilar. Bu holat ko'plab mahalliy rahbarlar orasida norozilik va qarshiliklarni yuzaga keltirdi. Shu bilan birga, ba'zi mahalliy elita vakillari Rossiya imperiyasining boshqaruv tizimida o'z mavqeini mustahkamlash uchun yangi imkoniyatlarni topdi, ular imperial boshqaruv tizimida o'zini yangicha tashkil etdi¹⁰. Mahalliy boshqaruv institutlari va Rossiya imperiyasi siyosati o'rtasidagi o'zaro ta'sirning yana bir muhim jihati bu jadid ma'rifatparvarlarining faoliyati bilan bog'liq edi. XX asr boshlarida jadidlar o'zlarining ma'rifiy, siyosiy va iqtisodiy g'oyalari orqali mahalliy boshqaruv tizimining modernizatsiyasiga katta hissa qo'shdilar. Jadidlar mahalliy boshqaruv institutlarini xalq manfaatlarini hisobga olgan holda takomillashtirishga, shuningdek, mahalliy boshqaruvni demokratiklashtirishga intildilar. Ularning bu faoliyati mahalliy boshqaruv institutlarini yangi siyosiy vazifalar bilan ta'minlash, iqtisodiy taraqqiyotga xizmat qilishga undadi¹¹. Jadidlarning mahalliy boshqaruv institutlaridagi roli faqat nazariy asoslarda emas, balki amaliy faoliyatda ham namoyon bo'ldi. Ular mahalliy hukumatlarda ta'lim, madaniyat va iqtisodiyot sohalarida islohotlarni ilgari surdilar, bu esa mintaqaning ma'muriy va boshqaruv tizimlarida yangicha ijtimoiy qatlamlarning paydo bo'lishiga yordam berdi. Misol uchun, jadidlarning tashabbusi bilan tashkil etilgan maktablar, o'quv markazlari va jamoat tashkilotlari mahalliy boshqaruvda shaffoflik va xalq ishtirokini ta'minlash yo'lida muhim qadam bo'ldi¹². Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan markazlashgan boshqaruv siyosati mahalliy boshqaruv institutlarining o'ziga xosligini kamaytirdi, biroq jadidlarning faoliyati orqali mahalliy boshqaruv yangi madaniy va siyosiy mazmun bilan boyidi.

⁹ Tolipov, A. Turkiston hududida mahalliy boshqaruv va Rossiya imperiyasi siyosati, Toshkent: Fan, 2016, 375 bet

¹⁰ Karimov, M. Rossiya imperiyasi va mahalliy boshqaruv o'rtasidagi munosabatlar, Samarqand: Iqtisodiy Nashriyot, 2017, 410 bet

¹¹ Islomov, D. Jadidlar va Turkiston boshqaruv tizimi, Toshkent: Sharq, 2018, 335 bet

¹² Rahmonov, S. Mahalliy boshqaruv va jadid harakati, Buxoro: Ma'rifat, 2019, 370 bet

Ushbu jarayonlar boshqaruv tizimida nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarga olib keldi. Jadidlar tomonidan ilgari surilgan boshqaruv prinsiplarining amaliyotga tatbiqi mahalliy boshqaruv tizimining samaradorligini oshirish va uning mahalliy aholining manfaatlarini hisobga olishiga xizmat qildi. Mahalliy boshqaruv institutlari va imperiyaning boshqaruv tizimlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasida mintaqada boshqaruvda yangi ijtimoiy qatlamlar shakllandi. Ularning mavjudligi mahalliy boshqaruvning rivojlanishiga va imperiya boshqaruvining mahalliy xususiyatlarga moslashuviga turtki berdi. Shu bilan birga, bu munosabatlar mahalliy boshqaruv tizimining mustamlakachilik boshqaruvi elementlari bilan uyg'unlashuvi va yangi boshqaruv mexanizmlarining shakllanishiga sabab bo'ldi. Yuqorida keltirilganlar asosida Rossiya imperiyasi siyosati va mahalliy boshqaruv institutlari o'rtasidagi munosabatlarning murakkab va ko'p qatlamli ekanligini ko'rish mumkin. Bu o'zaro ta'sir boshqaruvning yangi shakllarini yaratdi va Turkiston hududining siyosiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanishida muhim o'rin tutdi. Jadid ma'rifatparvarlari esa ushbu jarayonda yangi boshqaruv institutlarini shakllantirish va ularni milliy va modern maqsadlarga yo'naltirishda hal qiluvchi rol o'ynadi.

Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati va markazlashuv mexanizmlari Turkistonda boshqaruv tizimini qat'iy nazoratga olgan bo'lsa-da, jadid harakati bu siyosatga qarshi modernizatsiya va demokratizatsiya yo'lida muhim harakat qildi. Jadidlarning boshqaruv tizimiga olib kirgan innovatsiyalari Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida yangi davrni boshlab berdi. Ularning faoliyati orqali mahalliy boshqaruv institutlari mustamlaka boshqaruvining markazlashgan tizimidan chiqarilib, aholi manfaatlariga xizmat qiluvchi tizimga aylanish jarayoni boshlandi. Bu jarayonning chuqur tahlili Turkiston tarixining muhim qismidir va o'zbek milliy davlatchilik tarixining asosiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida qaraladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Islomov D., "Turkistonning ma'muriy boshqaruvi tarixi", Toshkent, "Fan", 1985
2. Karimov Sh., "Turkiston iqtisodiy boshqaruvi", Samarqand, "Sharq", 1997
3. Islomov D., "Turkiston ma'muriy boshqaruvi va din", Toshkent, "Fan", 1987
4. Akbarov T., "Jadidchilik va boshqaruv: yangi davr boshlanishi", Samarqand, "Sharq", 2010
5. Ivanova, T. Rossiya imperiyasi iqtisodiy siyosati va Turkiston, Moskva: Ekonomika, 2014
6. Petrov, V. Harbiy siyosat va Turkiston boshqaruvi, Sankt-Peterburg: Universitet Nashriyoti, 2013
7. Makarov, S. Iqtisodiy infratuzilma va harbiy siyosat, Moskva: Nauka, 2016
8. Islomova, N. Jadidlar harbiy madaniyati, Toshkent: Sharq, 2017
9. Tolipov, A. Turkiston hududida mahalliy boshqaruv va Rossiya imperiyasi siyosati, Toshkent: Fan, 2016
10. Karimov, M. Rossiya imperiyasi va mahalliy boshqaruv o'rtasidagi munosabatlar, Samarqand: Iqtisodiy Nashriyot, 2017
11. Islomov, D. Jadidlar va Turkiston boshqaruv tizimi, Toshkent: Sharq, 2018
12. Rahmonov, S. Mahalliy boshqaruv va jadid harakati, Buxoro: Ma'rifat, 2019